

lendara koji je štampan u Iraku. U četvrtoj koloni su iranski nazivi preuzeti iz kalendara koji je štampan u Iranu. I arapski i iranski nazivi su u ovim kalendarima transkribovani na englesku latinicu i za ovu priliku samo prepisani.

činje i kojom se završava ramazan, počinju oba bajrama i obavljanje hadža.

Broj dana u mesecu po „prirodnom“ kalendaru nije stalan i ne podudara se sa brojem dana u mesecu po „tabličnom“ kalendaru. Meseci sa po 29 i 30 dana ne smenjuju se pra-

TABELA 2

Naziv meseca	1411	1412	1413	1414	1415	1416	1417	1418	1419	1420
muharem	30	29	29	30	29	29	29	30	29	29
safar	29	30	29	29	30	30	30	29	30	29
rebi-ul-evel	30	29	30	30	29	30	30	30	29	29
rebi-ul-ahir	30	30	29	29	30	29	29	29	29	30
džumadal-ula	30	30	30	29	29	30	30	30	30	29
džumadal-ahir	29	29	29	30	29	29	30	30	30	30
redžeb	30	30	30	29	30	29	29	29	30	30
šaban	30	30	30	30	29	30	30	30	29	29
ramazan	29	30	30	30	30	29	29	30	30	30
ševal	30	29	29	29	29	30	29	29	30	30
zulkade	29	30	30	30	30	29	30	30	29	30
zulhidže	29	29	29	30	30	30	29	29	30	29
ukupno dana	355	355	354	355	354	354	354	355	355	354

Dve vrste lunarnog kalendara

Pouzdana istorijska izvori ukazuju da su u potrebi vekovima bile dve vrste lunarnog hidžretskog kalendara. Jednu vrstu možemo nazvati „tablični“ ili „ciklični“ lunarni kalendar. Po ovom sistemu, svaki mesec u godini od početka ere, uvek ima isti broj dana. Neparni meseci u godini uvek imaju po 30 dana, dok parni uvek traju po 29 dana, osim poslednjeg, dvanaestog, koji u prostim godinama ima 29, a u prestupnim 30 dana. Ovaj kalendar bio je u zvaničnoj upotrebi u administrativno-birokratskim, državnim poslovima. Drugu vrstu možemo nazvati „prirodni“ lunarni kalendar, utemeljen na verskim pravilima i shvatanjima. Njega odlikuje određivanje početka svakog kalendarskog meseca neposrednim opažanjem mladog meseca na nebu. Po „prirodnom“ kalendaru, pojavom mladog meseca završava se jedan i počinje sledeći kalendarski mesec. Kako je mlađak vidljiv u sumrak, neposredno posle zalaska Sunca, određeno je da početak prvog dana kalendarskog meseca padne uveče, dakle odmah po opažanju ove mene. Naročito je važno strogo poštovanje mladine kojom po-

vilno, kao u „tabličnom“ kalendaru, već se isti broj dana javlja u dva ili čak tri uzastopna meseca. U tabeli 2 dat je pregled broja dana po mesecima u uzorku od 10 lunarnih godina.

U kolonama je dato 10 hidžretskih godina od 1411. do 1421. g.h. i ukupno trajanje tih godina u danima po „prirodnom“ kalendaru. Po redovima je dužina određenog meseca za date godine. Uočimo da, na primer, prvi mesec, muharem, koji po „tabličnom“ kalendaru ima uvek 30 dana, u „prirodnom“ kalendaru, u datom uzorku, više puta ima 29 dana.

Istorijski izvori nam ukazuju da su oba pomenuta kalendara vekovima uporedo korišćena u osmanskoj imperiji i drugim muslimanskim državama. Kako su ove države vremenom prihvatale gregorijanski kalendar kao zvanični državni, tako je „tablični“ sistem napuštan i danas ima samo istorijsku vrednost. „Prirodni“ kalendar ostao je u upotrebi kao zvanični verski kalendar u celom muslimanskom svetu do danas.

U istoriji je bilo teškoća oko beleženja datuma, jer se nije unapred znalo koliko će koji mesec imati dana. Često se pojavljivala nesuglasnost 1-2 dana između dve vrste kalendara. Zato je „tablični“ kalendar birokratskom odlukom povremeno ispravljan za dan

ili dva, bez remećenja redosleda sedmičnih dana, kad se veliki verski praznici (početak ramazana i oba bajrama) u oba kalendara ne poklapaju. U savremeno doba, zbog poznavanja osobina kretanja Meseca, dužina kalendarskih meseca izračunava se unapred za dugi niz godina.

Hidžretska era

Muslimani godine računaju od hidžre – istorijskog Muhammedovog (s.a.v.s.) prelaska iz Meke u Medinu. Hidžretska era počinje 16. jula 622. hrišćanske godine. Ovo nije datum same hidžre, već datum početka godine u kojoj se hidžra dogodila. Kada je Muhammed (s.a.v.s.) uvideo da njegov život i interesi islama nisu bezbedni, odlučio je da sa Ebu Bekirom napusti Meku. Krenuo je u Jesrib, kako se u to doba Medina zvala, pre zore 9. septembra 622. g.n.e. Postoji nedoumica, oko datuma Muhammedovog (s.a.v.s.) dolaska u Medinu, a pominju se 20. i 24. septembar 622. g.n.e. Muhammedovim (s.a.v.s.) ulaskom u Medinu smatra se dolazak u mesto Kuba u neposrednoj blizini Medine. To se zbio 20. septembra. U ovom mestu, Muhammed (s.a.v.s.) i Ebu Bekr su boravili nekoliko dana. Zatim su nastavili put i ušli u Medinu 24. septembra. Dakle, 1. muharem 1. g.h. pada 16. jula 622. g.n.e. Muhammedov (s.a.v.s.) prelazak započinje 9. septembra, što je 26. safar, 20. septembar je 8. rebi-ul-evel, a sam ulazak u Medinu pada 24. septembra ili 12. rebi-ul-evela 1. godine hidžre. Arapi su pre Muhammeda (s.a.v.s.) godine brojali od podizanja Kabe, koju je 2798. godine pre hidžre podigao Ibrahim (Avraam ili Abraham, biblijski patrijarh sa svojim sinom Ismailom). Vremenom je, zbog nepostojanja pisanih do-

kumenata i utvrđenog kalendara, godina gradnje zaboravljena, tako da se u preislamskoj istoriji Arapa sreće nekoliko era, koje počinju nekim važnim događajima.

Hidžretska era je ustanovljena tako što je Ebu Mašer el Evar zamerio halifi Omeru što ne datira svoja pisma. Omer je tada sazvao sastanak da se utvrdi nova era. Razmatrano je više predloga. Godina Muhammedovog (s.a.v.s.) rođenja nije se mogla pouzdano odrediti, a godina njegove smrti nije prihvaćena, jer je to za muslimane tužan događaj. Na kraju je odlučeno da se za početak ere uzme hidžra zbog njene važnosti za širenje islama.

„Tablični“ kalendar – prestupne godine – mali hidžretski krug

Za razliku od srednje lunarne godine, koja traje oko 354,367 dana, kalendarska godina mora imati ceo broj dana. Da bi se uračunao i decimalni ostatak, neke kalendarske godine moraju imati 354, a druge 355 dana. U nastojanjima da se sistem računanja vremena što tačnije poklopi sa prirodom, da se trajanje srednje kalendarske godine što više približi lunarnoj, u hidžretskom kalendaru postoje proste godine sa 354 dana i prestupne koje traju 355 dana. U „tabličnom“ lunar-
nom kalendaru, raspored prestupnih godina određen je u ciklusima po kojima su godine podeljene. Jedan ciklus traje 30 godina ili 360 meseci i naziva se mali hidžretski krug. Svaki mali hidžretski krug ima 19 prostih i 11 prestupnih godina, što ukupno čini 10631 dan. Tako dobijena vrednost srednjeg kalendarskog meseca vrlo je bliska trajanju sinodičkog meseca, što je pokazano jednačinama 1-3.

Mali hidžretski krug ima:

$$(1) 19 \times 354 \text{ dana} + 11 \times 355 \text{ dana} = 10631 \text{ dan}$$

Srednji kalendarski mesec ima:

$$(2) 10631 \text{ dan} / 360 \text{ meseci} = 29,530555556 \text{ dana} = 29 \text{ dana } 12 \text{ sati } 44 \text{ minuta } 0 \text{ sekundi}$$

(samo 2,78 sekundi kraće od prosečnog trajanja sinodičkog meseca!)

Srednja kalendarska godina ima:

$$(3) 354 + 11/30 = 354,3666667 \text{ dana} =$$

354 dana 8 sati 48 minuta 0 sekundi

(samo 33,85 sekundi kraće od prosečnog trajanja lunarne godine!)

U svakom tridesetogodišnjem ciklusu, godine sa rednim brojem 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 i 29 su prestupne. Zašto mali hidžretski krug ima baš 30 godina? Zašto su baš

koja je određena na 354,3670584 dana. Ovu vrednost pomnožićemo nizom celih brojeva. Dobijeni proizvodi predstavljeni su u tabeli 3.

TABELA 3:

redni broj godine u ciklusu	trajanje ciklusa lunarnih godina (u srednjim danima)	broj kalendarskih dana u datoj lunarnoj godini	broj kalendarskih dana od početka ciklusa
1	354,3670584	354	354
2	708,7341168	355	709
3	1063,1011752	354	1063
4	1417,4682336	354	1417
5	1771,8352920	355	1772
6	2126,2023504	354	2835
7	2480,5694008	355	2481
8	2834,9364672	354	2835
9	3189,3035256	354	3189
10	3543,6705840	355	3544
11	3898,0376424	354	3898
12	4252,4047008	354	4252
13	4606,7717592	355	4607
14	4961,1388176	354	4961
15	5315,5058760	354	5315
16	5669,8729344	355	5670
17	6024,2399928	354	6024
18	6378,6070512	355	6379
19	6732,9741096	354	6733
20	7087,3411608	354	7087
21	7441,7082264	355	7442
22	7796,0752848	354	7796
23	8150,4423432	354	8150
24	8504,8094016	355	8505
25	8859,1764600	354	8859
26	9213,5435184	355	9214
27	9567,9105768	354	9568
28	9922,2776352	354	9922
29	10276,6446936	355	10277
30	10631,0117520	354	10631

nabrojane godine prestupne? Do dužine malog hidžretskog kruga i rasporeda prestupnih godina, sastavljači lunarnog kalendara nisu došli nasumice, već je ovaj odabir rezultat proračuna smišljenog na naučno opravdan način, preko celobrojnih umnožaka srednje lunarne godine, u stvari neke njene vrednosti koju su, u nemogućnosti iznalaženja prave vrednosti, smatrali tačnom.

Trajanje lunarne godine sa kojom su Arabi računali nije nam poznata, ali svakako da je bila bliska danas priznatoj. Zato ćemo u ovom ogledu koristiti savremenu, naučno priznatu vrednost srednje lunarne godine,

Kako bi broj kalendarskih dana u godini od početka ciklusa što približnije pratio trajanje niza lunarnih godina, potrebno je, kada se množenjem dobije proizvod čija decimalna vrednost prelazi 0,5 zaokrugliti rezultat na veću celobrojnu vrednost. Godina u kojoj se pojavljuje takav rezultat postaje prestupna. U našem ogledu, takav slučaj se javlja već posle 2 godine ciklusa. Pogledamo li u tablicu, videćemo da dve pune lunarne godine traju 708,7341168 dana. Decimalni deo izraza prelazi vrednost 0,5, a da bi broj kalendarskih dana približno pratio prirodu, potrebno je da u kalendaru bude izračunato 709 dana. Da bi

se to ostvarilo, a kako je prva godina trajala 354 dana, druga godina mora biti prestupna sa 355 dana, što u zbiru daje 709. Sledeći slučaj kada moramo dodati jedan dan dešava se u petoj godini ciklusa, zatim u sedmoj, pa desetoj i tako dalje sve do kraja ciklusa. Jedini izuzetak od pravila je 15. godina, koja nije prestupna, a morala bi da bude, već je uzeto da to bude sledeća, 16. godina. Razlog ovome je verovatno nedovoljno tačna vrednost trajanja prosečne lunarne godine sa kojom su sastavljači kalendara obavili svoja izračunavanja, te su u slučaju 15. godine dobili rezultat sa decimalnom vrednošću manjom od 0,5.

Ciklus mora imati svoj kraj, posle koga će se raspored prestupnih godina ponoviti. Ali, gde ciklus prekinuti? Najbolje je to učiniti one godine kada se u proizvodu javi decimalna vrednost vrlo bliska celobrojnoj. Sastavljači „tabličnog“ lunarnog kalendara tražili su godinu u kojoj se ovo dešava. Pronašli su je u 30. godini i tu prekinuli ciklus, jer 30 lunarnih godina traje približno 10631,011 dana, što je decimalna vrednost bliska celobrojnoj. U vremenskom razmaku od 30 godina postoji 11 slučajeva kada se po utvrđenom pravilu mora umetnuti prestupni dan.

Po završetku ciklusa, na kraju tridesete godine, u kalendaru je izbrojan 10631 dan. Ovako određena pravila i uvođenje 11 prestupnih godina ne pokrivaju u potpunosti trajanje 30 lunarnih godina. Jednačina (2) ukazuje da je razlika trajanja srednjeg kalendarskog i srednjeg sinodičkog meseca manja od 3 sekunde. Na godišnjoj razini, kalendarska godina je za oko 33 sekunde kraća od prirodne lunarne. Po završetku 85 malih krugova ili oko 2553 lunarne godine, razlika naraste na 1 ceo dan. Ovaj manjak kalendarskih dana u odnosu na prirodu može se izravnati interkalacijom drugog reda, na primer, uvođenjem jednog prestupnog dana posle 2553 godine, pored redovnih 11 u svakom tridesetogodišnjem ciklusu. Mora se napomenuti da su sastavljači „tabličnog“ kalendara doveli dužinu srednjeg kalendarskog meseca na samo 2,8 sekundi razlike od sinodičkog, što je dobar rezultat.

Veliki hidžretski krug

Sedam uzastopnih malih hidžretskih krugova čine veliki hidžretski krug. Ovaj vremenski period traje $7 \times 30 = 210$ lunarnih godina i ima ukupno $7 \times 10631 = 74417$ dana, što iznosi nešto manje od 204 solarne godine.

Za proteklih 14 vekova od hidžre, završeno je 6 velikih i 47 malih hidžretskih krugova. Godine 1990. n.e. (1411. g.h.) započeo je tekući, 48. mali krug i trajeće do 1. septembra 2019. g.n.e, kada će krenuti 1441. g.h. i 49. mali krug. U toku je i sedmi veliki krug koji je započeo 1. muharema 1261. g.h. (10. januar 1845. g.n.e.), a završiće se 29. zulhидže 1470. g.h. (8. oktobar 2048. g.n.e.), obuhvajući male krugove od rednog broja 43 do 49. U petak 9. oktobra 2048. g.n.e, počće 1471. g.h, prva po redu u 50. malom i 8. velikom hidžretskom krugu.

Posle sedam malih krugova, svi hidžretski datumi i svi praznici počinju ponovo da padaju na iste sedmične dane. Na primer, mali hidžretski krug broj 40 počeo je u četvrtak, 1. muharema 1171. g.h. Druga godina istog ciklusa (1172. g.h.) počela je u ponedeljak, a naredna godina je počela u subotu i tako dalje do kraja 40. malog kruga. Posle 210 lunarnih godina, datumi i sedmični dani nepogrešivo ponavljaju isti redosled. Mali krug broj 47 počeo je u četvrtak 1. muharema 1381. g.h. Sledeća, 1382. g.h, počela je u ponedeljak, a sledeća je dočekanu u subotu. Jedina je razlika što hidžretski datumi ne padaju u iste gregorijanske datume.

Nova godina

Razlika u trajanju srednje sunčeve i srednje mesečeve godine iznosi 10,87 dana. U hidžretskom lunarnom kalendaru nema izjednačavanja ove razlike. Zato svaka sledeća lunarna Nova godina i verski praznici padaju 10-12 sunčanih dana ranije nego u prethodnoj godini i vremenom „putuju“ kroz sva godišnja doba. U tabeli 4 dat je pregled datuma svih 30 lunarnih Novih godina u 48. malom

hidžretskom krugu, po obe vrste hidžretskog kalendara.

Na početku ovog ciklusa, lunarna Nova godina padala je u leto, u julu mesecu. Kako je ciklus napredovao, Nova godina je padala sve ranije u leto, pa u proleće, zimu i jesen, da bi na kraju ciklusa ponovo dospela u leto, u početak septembra. Kako se u „prirodnom“ kalendaru pojava mladaka i datum početka meseca, samim tim i prvog meseca – muharema, određuje za svako podneblje posebno, moguće su datumske razlike od 1 dana između pojedinih islamskih država. Na primer, Nova 1422. g.h. u Meki (Saudijska Arabija) nastupila je u ponedeljak 26. marta 2001. g.n.e, dok je u Iranu nastupila u utorak 27.marta 2001. g.n.e.

Ostali praznici takođe „klize“ kroz solar-nu godinu, da bi za 33 lunarne godine ponovo dospeli u isto doba godine (za vreme 32 solarne protekne oko 33 lunarne godine). Čitajući bilo koji lunarni datum u hidžretskom kalendaru, možemo po rednom broju dana u kalendarskom mesecu tačno odrediti koja je mesečeva mena u tom trenutku bila vidljiva na nebu (mladina je uvek početkom meseca, uštap je uvek petnaestog dana u mesecu), ali ne možemo odrediti godišnje doba u koje je taj datum pao. Od hidžre do današnjih dana, razlika između broja izbrojanih lunarnih i solarnih godina narasla je na pune 42 godine. Godine 2004. n.e, počinje 1425. lunarna i 1383. solarna godina hidžre.

TABELA 4:

hidžretska godina	gregorijanski datum Nove godine po „tabličnom“ lunarnom kalendaru	broj dana u datoj godini po „tabličnom“ lunarnom kalendaru	gregorijanski datum Nove godine po „prirodnom“ lunarnom kalendaru	broj dana u datoj godini po „prirodnom“ lunarnom kalendaru
1411	24. 7. 1990.	354	23. 7. 1990.	355
1412	13. 7. 1991.	355	13. 7. 1991.	355
1413	2. 7. 1992.	354	2. 7. 1992.	354
1414	21. 6. 1993.	354	21. 6. 1993.	355
1415	10. 6. 1994.	355	11. 6. 1994.	354
1416	31. 5. 1995.	354	31. 5. 1995.	354
1417	19. 5. 1996.	355	19. 5. 1996.	354
1418	9. 5. 1997.	354	8. 5. 1997.	355
1419	28. 4. 1998.	354	28. 4. 1998.	355
1420	17. 4. 1999.	355	18. 4. 1999.	354
1421	6. 4. 2000.	354	6. 4. 2000.	354
1422	26. 3. 2001.	354	26. 3. 2001.	354
1423	15. 3. 2002.	355	15. 3. 2002.	354
1424	5. 3. 2003.	354	4. 3. 2003.	355
1425	22. 2. 2004.	354	22. 2. 2004.	354
1426	10. 2. 2005.	355	10. 2. 2005.	355
1427	31. 1. 2006.	354	31. 1. 2006.	355
1428	20. 1. 2007.	355	21. 1. 2007.	354
1429	10. 1. 2008.	354	10. 1. 2008.	354
1430	29. 12. 2008.	354	29. 12. 2008.	354
1431	18. 12. 2009.	355	18. 12. 2009.	354
1432	8. 12. 2010.	354	7. 12. 2010.	355
1433	27. 11. 2011.	354	27. 11. 2011.	354
1434	15. 11. 2012.	355	15. 11. 2012.	355
1435	5. 11. 2013.	354	5. 11. 2013.	354
1436	25. 10. 2014.	355	25. 10. 2014.	354
1437	15. 10. 2015.	354	14. 10. 2015.	354
1438	3. 10. 2016.	354	2. 10. 2016.	355
1439	22. 9. 2017.	355	22. 9. 2017.	354
1440	12. 9. 2018.	354	11. 9. 2018.	354

Oko posebnosti Bošnjaka

dr Olga Zirojević

U zvaničnoj osmanskoj administraciji ljudi su se identifikovali na različite načine: najčešće samo ličnim imenom i imenom oca. U cilju pouzdanije identifikacije ličnosti, a umesto imena oca, odnosno patronimika, uz lična imena upotrebljavali su se također, nadimak (lakab/p) i apozicija, s tim što je ista reč mogla biti i nadimak i apozicija zavisno od toga da li stoji ispred ili iza ličnog imena. Poznati mađarski turkolog Lajoš Fekete podelio je nadimke koristeći podatke Mukataa defters (Budimska defterhana, 16. vek) na sledeće grupe: imena zanata i obrta (bakal, ašçi, terzi); reči koje se odnose na vojnu odnosno upravnu službu (topçu, yeniçer, gazi); nadimci iz domena religije (haci, hoca, baba); reči koje ukazuju na poreklo odnosno mesto življenja određene ličnosti, drugim rečima etnonimi, odnosno ojkonimi (Bosna, Macar, Yahudi, Belgradli); reči koje ukazuju na posebna duševna svojstva (deli, kurt, tilki) i najzad, zaštitna imena (Tur, Turak).¹ Muslimani su inače u Kur'anu upozoreni da ne nazivaju jedni druge ružnim nadimcima: u jednom hadisu verovesnik Muhammed (s.a.v.s.) takođe preporučuje muslimanima da se ne treba ljudima obraćati nadimcima koji im se ne dopadaju. Uprkos tome, upravo su se nadimcima izrazile mnoge ljudske telesne osobine i naročito nedostaci.² Vremenom će se ti nadimci pretvoriti u prezimena pa danas ima mnogo Topalovića (topal-hrom), na primer.

Na celom balkanskom i prekodunavskom području ubedljivo najrasprostranjeniji etnonim bio je Bosna, Bosnali, Bošnjak odnosno (al)-Bosnavi. Tako od 239 bosanskohercegovačkih pesnika i književnika njih 47 ili 20% nosi uz ime etnonim (al)-Bosna(e)vi.³ A iza imena posadnika mnogih tvrđava ne samo na balkanskim i ugarskim, već i na maloazijskim prostorima stoji etnonim Bosna, Bosnali.

Prolazeći 1660. godine kroz Sarajevo poznati putopisac Evlija Čelebi će zapisati: „Narod se u ovim krajevima u pučkom govoru zove Bošnjaci („Bošnjak“). Samo, draže im je kad se kaže Bosanci (Bosnevi). Kao što je čist njihov jezik tako su, zaista, i oni sami bistri ljudi koji sve ispravno prosuđuju”.⁴ Ovde je reč o dva različita imena za isti pojam.

„U istočnim (islamskim) izvorima bilo da potječu od stranaca (posebno Turaka), bilo domaćih ljudi-ističe Muhamed Hadžijahić-narod se u Bosni označuje Bošnjacima. Južni Slaveni koji su se isticali u državnom, političkom, vojničkom, literarnom i naučnom životu Turske Carevine nazivali su se Bošnjacima ukoliko su bili rodом iz BiH. Bošnjacima su se najčešće smatrali i Hercegovci, koji se samo sporadično nazivaju Hercegovcima (Herseglu). Upada u oči da je veliki broj ljudi iz Bosne koji su se isticali u javnom životu Turske retko kada propustio priliku da uz svoje ime istakne i svoje bošnjačko poreklo”.⁵

Inače, etnonima su se rado identifikovali konvertiti, pa se tako susreću, uz lična imena, i Macar, Yahudi, Frenk (Francuz, Evropljanin),⁶ Rum (Grk), Al(a)man (Nemac), Sirp (Srbin), Hirvat, Bulgar. Otkuda tolika frekventnost etnonima Bosna(li), Bosnavi za razliku od onih vezanih za sve ostale balkanske zemlje i narode?

I bošnjačka etnogeneza i istorija uslovljene su i određene središnjim položajem zemlje i njenim teritorijalno-političkim i državno pravnim kontinuitetom. Jer, kako dalje ističe Mustafa Imamović, Bosna se „(...) za razliku od okolnih zemalja nije (...) tokom povijesti selila niti cepala, nego je u kontinuitetu, od njenog prvog spomena, sredinom X st. kao male zemlje oko izvora i gornjeg toka istoimene reke, do austrougarske okupacije, odnosno do danas postojala, bilo u svom užem

bilo u širem prostornom okviru i obimu. Geopolitičko joj je središte uvek bilo i ostalo sarajevsko-visočko-zenička kotlina".⁷

Kod novih muslimana na našem području javlja se, uz lično ime, i patronimik odnosno prezime; oba se prave od imena oca (nomina patronymica): s tim što su se ova prva menjala od kolena do kolena, dok su stalnost, nepromenljivost i naslednost bitne osobine prezimena.

Budući da tradiciju prezimena (a ono, primere, ni danas ne postoji na Islandu) nisu imali ni Arapi ni Turci, (zakon o prezimenima donet je 1935. godine i nije važio za manjine),⁸ Islam je na Balkanu, u odnosu na prezimena, imao samo indirektan uticaj. Otuda se uz nova muslimanska lična imena islamiziranih Slovena javlja i staro slovensko (predislamsko) prezime: i to u Bosni i Hercegovini, ali i drugde. U Bosni je, međutim, to dosta masovna pojava.⁹

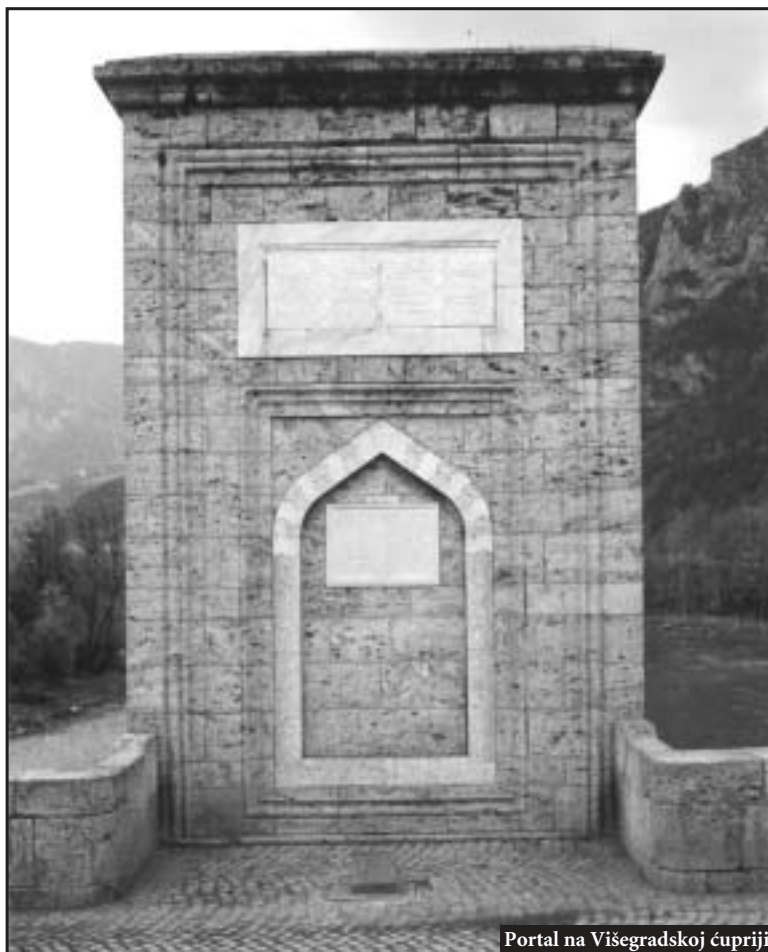
To su najprije sinovi pogubljene krupne i srednje vlastele, koji su zarobljeni i odvedeni u Carigrad i druge gradove, gde primaju islam, školuju se i prave karijeru u osmanskoj državnoj hijerarhiji: među njima su najpoznatiji sin hercega Stjepana, Ahmed-Pasha Hercegović (Herseko lu, sultanski zet), Sinan-Pasha Bey Obrenović, Hasan-Bey Mihajlović, Skender-Bey Vranješević, Mustafa-Bey Bogojević (Dautpašić), Ali-Bey Vlahović.

Malobrojni su i potomci nekadašnje bosanske vlastele (Kovačevići, Ljubovi-

ći, Opukovići), a najveći je broj potomaka običnih bosanskih ljudi koji su, zahvaljujući svojim sposobnostima i vojnim zaslugama dospeli do visokih položaja, zvanja i poseda. Mnogi među njima zadržali su svoje ranije (slovensko) prezime (Predojević, Filipović, Popović).

Slovensko, odnosno predislamsko prezime nose i ne malobrojni muslimanski balkanski trgovci (pretežno iz Bosne)¹⁰, zatim stanovnici gradova odnosno uglediji članovi društva, kao i kapetani i druga vojna lica.

Znatan broj bosanskih pesnika i književnika nosi slovensko prezime odnosno patronimik, a da pritom nije uvek u osnovi lično ime (Anđelović, Goro, Gleđo, Svirac, Ridanović). Kada je reč o patronimicima odnosno prezimenima novih muslimana, naročito u Bosni,

Portal na Višegradskoj ćupriji

ona su se pravila, i to veoma rado, i od islamskih ličnih imena, ali i drugih turskih, arapskih i perzijskih reči i složenica odnosno imenica i prideva (Abdulahović, Rustemović), često uz neki dodatak ispred ili iza imena – Hadžihasanović, Musakadić). Čak su i Turci i Perzijanci, koji su služili u Bosni, tu dobijali posede i tu ostajali, dobijali prezimena (Čengići, uz Behmenoviće i Behmene). Tu su i ojkonimi

domaćeg i stranog porekla, opet na -ić (Adžemovići, Gradašćevići).

Da se vratimo nadimcima koji su bili i poruka o čoveku i poruga, i koji su generacijama rado ostajali nepromenljivi, pa otuda i mogućnost njihovog kasnijeg pretvaranja u prezimena. Po svedočenju sarajevskog hroničara Mule Mustafe Bašeskije mnogi domaći muslimani u Sarajevu nosili su, uz lično ime, i slavenske nadimke, a često su bili u javnosti poznati, što

Berat sultana Mustafe III

Berat sultana Selima III

je inače uobičajena pojava, samo pod nadimkom: kao Krvavica, Gluho, Žmirko.¹¹

A kada su u pitanju ženska lična imena, s obzirom na to da se uticaj Orijenta ograničio najpre na okruženje muškaraca, žene su, budući odvojene, mogle da čuvaju nacionalnu baštinu. Otuda, kako to ističe Smail Balić, muslimanke na bosanskohercegovačkom području nose i dalje domaća imena: kao Biseru, Bjanka, Muška, Srebrenka, Zlata, Zlatija.¹²

Kod davanja imena opredeljivalo se za ona koja su po nečemu (zvučnosti, boji) podsećala na domaća, kao Dika (od Sadika), Lida (od Halida). Ismet Smailović navodi da su se još pre 200-300 godina i kod najortodoksnijih muslimana u Bosni i Hercegovini mogla čuti slavenska narodna imena, kao Bjelan, Draga, Dragija, Zlata, Vila.¹³

I Evliji Čelebiji ne promiče posebnost bosanskih muslimana: „narod u ovoj zemlji“, kazuje on „svoja imena izgovara skraćeno, pa mesto Mehmed kaže Meho, mesto Ahmed Ahmo, Šaban Šabo, Ibrahim-Ibro, Zulfikar-Zuko, Hasan-Haso, Husein-Huso, Sulejman-Suljo, Avlija-Aljo.¹⁴ Deminutivne oblike bosanskih muslimanskih imena beleži i Mula Mustafa Bašeskija (Avdo, Meho, Mešak).¹⁵ Čak i na ugarskim carinarcima u Sremu (18. vijek) zabilježeni su deminutivni oblici imena nekolicine bosanskih (turskih) trgovaca (Sali, Rahmo, Smailka).¹⁶

Čuvanje predislamskih (slovenskih) nadimaka, patronimika/prezimeni odnosno rodovskih imena nije nepoznato ni u drugim područjima Carstva (na Kosovu, kod bugarskih Pomaka, na primer), ali to nije masovna pojava kao u Bosni.

Inače, kako to ističe Suraiya Faroghi: „Etnički posmatrano, osmanska viša klasa bila je jedna šarena mešavina. Među njenim pripadnicima bili su i 'stranci', kao Španci, Italijani i Iranci koji su dovedeni u zemlju kao zarobljenici ili su došli kao dobrovoljni doseljenici i prebezi. Među samim stanovnicima Osmanskog Carstva Anadolci, kao i Bosanci, Egipćani kao i Srbi bili su angažovani u raznim vojnim redovima i upravi. Iako je sigurno dolazilo do stvaranja klika na etničkoj osnovi, et-

nički kriterijumi nisu bili odlučujući za ulazak u osmansku višu klasu. Ova situacija objašnjava i činjenicu zašto je turski nacionalizam nastao tek znatno kasnije nego nacionalizam ostalih etnija koje su živjele na osmanskome tlu, naime tek krajem 19. i početkom 20. veka”.¹⁷

- 1 Lajoš Fekete, „Beiname (Iakab), Personennamen (isim) und Apposition (na't) in den Ofner Muquata'a – deftern“
- 2 Annemarie Schimmel, Von Ali bis Zahra. Namen und Namengebung in der islamischen Welt, (München, 1993), p. 118.
- 3 Hazim Šabanović, Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, Bibliografija, (Sarajevo, 1973), pp. 717-727
- 4 Evlija Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, (Sarajevo, 1973), p.121.
- 5 Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta (genetika nacionalnog pitanja bosanskih muslimana), Zagreb, 1990, p. 18.
- 6 Olga Zirojević, „Okolo naziva Frenk i Latin“, Prilozi za Orijentalnu filologiju, 28-29, (Sarajevo, 1978-79), pp.375-385.
- 7 Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka, (Sarajevo, 1997), p. 25.
- 8 Klaus Kreiser, Kleines Türkei – Lexikon. Wissenswertes über Land und Leute, (München, 1991), pp. 62-63.
- 9 Miloš Mladenović, „Serbische Familiennamen osmanischer Herkunft“, Südostforschungen, 19, (München, 1960), p. 382.
- 10 Toma Popović, „Trgovci muslimani u balkanskoj spoljnoj trgovini u XVI veku“, Istorijski časopis, XXXIII, (Beograd, 1987), p. 59.
- 11 Mula Mustafa Ševki Bašeskija, Ljetopis (1766-1804), (Sarajevo, 1968).
- 12 Smail Balić, Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt, Köln u. a., 1992, p. 114.
- 13 Ismet Smailović, Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini, (Sarajevo, 1977), p. 47.
- 14 Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, pp. 116-117.
- 15 Bašeskija, Ljetopis (1766-1804), p.74.
- 16 Slavko Gavrilović, Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka. Carinarnice i kontumaci, knj. 2, (Beograd, 1996), p.
- 17 Suraiya Faroghi, Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts, (München, 1995), p. 52.

Ihvanu-s-safa'*

dr Dželaludin Modžtabavi

Ihvanu-s-safa' predstavljaju tajnu, mističnu i filozofsku zajednicu, nastalu u 4. v. po hidžri (10. v.n.e.) u Bagdadu i Basri. Imali su za cilj propagiranje bratstva i iskrenosti među ljudima; uklanjanje idejnih i verskih razmirica i to promovisanjem vladavine pravde i spajanjem filozofije i religije. Zahvaljujući svojim poslanicama (oko 50) imali su puno pristalica i sledbenika među učenima, kraljevima, plemstvom i seljaštvom. Slali su svoje ljude u sve oblasti i gradove da prosvetle nadarene. Sastajali su se tajno a svoja učenja i ideje su iznosili isključivo svojim članovima. Neki istraživači su ih dovodili u vezu sa ismailijama i karmatima¹, a drugi sa šiitima isna a'šara². No, činjenica je da njihova ubeđenja i stavovi, kako se to očituje i u njihovim traktatima, predstavljaju svojevrstnu mešavinu sufizma, skolastike i filozofije. Kao pisci poslanica Ihvanu-s-safa' pominju se: Abu Hjan Touhidi, Abu Sulejman Mukadasi, Abu-l-husn Zendzani i Abu-l-husn Aufi o kojima biografske i istorijske činjenice nisu sasvim poznate.

Na temi Ihvanu-s-safa' razgovarao sam sa istaknutim profesorom Dželaluddinom Modžtabavijem.

Nasri: Poznato je da su neki šiiti ismailije uvažavali učenje i ideje Ihvanu-s-safa', primera radi, tako što su prikrivali svoju versku pripadnost. Neki istoričari tvrde da oni nisu bili prisutni za vreme vladavine Bujida 334. g. što će reći da tek onda počinju sa svojim aktivnostima. Zbog svog istinoljublja, čistote, iskrenosti i poštenja postali su predmet pohvale ljudi koji su ih poštovali.

U ovom razgovoru želeo bih da nam kažete nešto o njihovim idejama, o tome kakva su grupa bili i koji su faktori i motivi uticali na njihovo pojavljivanje.

Modžtabavi: Ihvanu-s-safa' su polovinom 10.v. oformili grupu pod nazivom „ihvanu-s-safa' „ili „hillanu-l-vefa'“ u značenju „braća čistog srca“ i „odani prijatelji“. Pre nego što započnemo diskusiju treba da istaknemo pojedinost da su oni imali naučni, filozofski, religijski, mistični, duhovni, pa čak i politički karakter. Zato se postavlja pitanje da li je sve ovo moguće skupiti na jednom mestu? Istorijski gledano, nemalo je sličnih slučajeva. Uzmimo za primer pitagorejce koji su nesumljivo bili uzor Ihvanu-s-safa'. Pitagorejci su matematiku razmatrali naučno ali isto tako su joj i davali i filozofski aspekt. Pitanja o univerzumu su naučno i matematički pokušavali da odgonetnu. Imali su izražen mistički karakter- običaje i manire poput mistika- ali kod njih je prisutna i politička konotacija. Kod Platona, recimo, dominira um ali u njegovim delima ne izostaje mistička i u izvesnoj meri teološka crta. Isti je slučaj i kod Spinoze. Iako je u Paskalovom učenju vrlo prisutan teološki karakter, ipak ga to nije sprečavalo da bude prvoklasni naučnik na polju matematike, filozofije, religije i delimično mistike. Dakle, u praksi doista postoje takve velike ličnosti pa je sasvim moguće okupiti filozofiju, nauku i religiju. A sasvim druga je stvar da li su svi naučnici dokučili baš sve dimenzije pojedinačnih nauka.

Nauka proučava univerzum parcijalno a filozofija globalno, međutim obe tragaju za

* „Braća čistote, čistog srca“

istinom. Zato je njihovo okupljanje izvodljivo i samo to okupljanje je „istina“.

U islamskom svetu je Sadru-l-mutea'lihin sve ovo sjedinio u svom učenju: racio, filozofiju, misticizam i religiju.

I zato se ne treba puno iščuđavati višeslojnoj prirodi lhvanu-s-safa'.

Njih su činili slobodoumni pojedinci koji su delovali inkognito. Zašto inkognito? Prema brojnim tumačenjima u pitanju je politički razlog; abasidska vlast je bila rigorozna prema šiitima i alevijama čak ih je i proganjala, pa da se i sami ne bi izlagali lažnim optužbama i mučenjima, lhvanu-s-safa' su svoje aktivnosti obavljali tajno. No, neki istraživači ne dele ovo mišljenje. Na primer Stern, koji u svoja dva nova članka o njima kaže: „To da se u njihovim traktatima nalaze i sadržaji o političkim pitanjima isto toliko je idealno kao i ono što je Platon tako vešto opisao u svojoj „Državi“; oni se nisu bavili pitanjem politike“. Međutim, njihova dela ukazuju na sasvim suprotan zaključak. Kod njih ne zapažamo nijednu struju koja je lišena političkog stava. Dakle ova formacija ujedno predstavlja i politički pokret. Svakako, njihova dela i učenja, nesumljivo imaju kulturni i duhovni karakter.

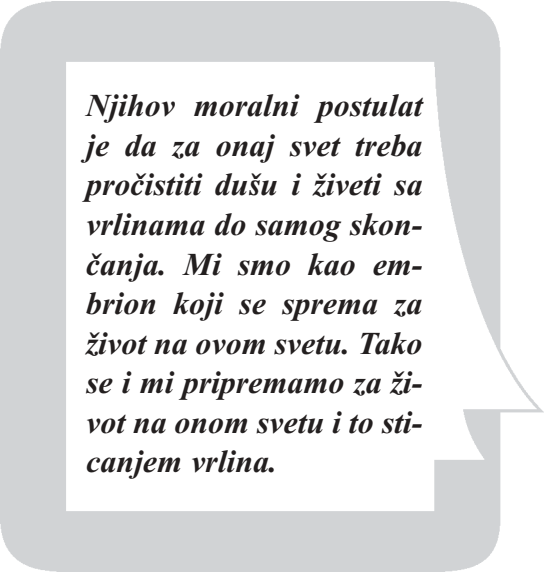
Sedište lhvanu-s-safa' je bilo u Basri a kasnije su oformili i ogranak u Bagdadu, i to baš kao što ste spomenuli u vreme Bujida. Da bismo saznali nešto više o njihovom životu i učenju obratićemo se knjizi koju je napisao Džemaluddin Kifti, koji je učio u Kairu. Knjiga nosi naslov „Tarihu-l-hukema“. U njoj Kifti postavlja niz pitanja: koji su to traktati i spisi vezani za lhvanu-s-safa', kakva su oni, u

stvari, grupa i koji su im to ciljevi? Prilikom svog istraživanja naišao je na Abu Hijjan To-uhidija, poznatog književnika i filozofa naklonjenog sufizmu i neoplatonizmu, savremenika lhvanu-s-safa' i pisca dragocenih knjiga: „Al išaratu-l-lahija“, „Al imtaa“, „Al muanisa“, „Al mukabisat“.

Kifti navodi Abu Hijjanove reči: „Ibn Sa'dan, ministar Samasmu-d-daula, sina Ozvu-d-daula, reče mi: 'Ponekad se bavim stvarima koje me u sumnju bacaju. Na primer, pisac Zejd bin Rifa ponekad tako besedi da počnem sumnjati u njegovu versku opredeljenost. Kada mu postavim neka pitanja ne uspevam da dobijem odgovor. Ti, koji si sa njim dosta toga proživeo, pojasni mi ko je on i šta mu je cilj.' Odgovorih mu: 'Veziru, Vi ga

vrlo dobro poznajete, učinili ste ga iskusnim i mnoge poslove mu dali.' Vezir mi uzvratil: 'Taj govor ostavi po strani i njega mi pojasni.' Rekoh: „Koliko ja znam, on je čovek oštrog i blistavog uma, piše dobro i poeziju i prozu, upućen je u račun i logiku a i u izradi poslanica je imao učešća.' Vezir je insistirao: 'Koje je vere?' Rekoh mu: 'On je u Basri sa jednim brojem naučnika,

kao sto su Muhammad bin Ma'šar Busti, poznat kao Mukadasi, Abu-l-husn Ali bin Harun Zindžani, Ahmad bin Mardžani i Abu-l-husn Avazi, osnovao udruženje koje se bavilo naukom i umetnošću. Živeli su u prijateljstvu i bogobojažljivosti, bili su pobožni i puni vrlina, na život su gledali iz posebnog ugla a u postizanju viših ciljeva bili su složni. Pisci su 51 poslanice u kojima govore o raznim pitanjima.' Vezir nije odustajao: 'Koje je on vere?' Odgovorih: 'On se ne može svstati ni u

Njihov moralni postulat je da za onaj svet treba pročistiti dušu i živeti sa vrlinama do samog skončanja. Mi smo kao embrion koji se sprema za život na ovom svetu. Tako se i mi pripremamo za život na onom svetu i to sticanjem vrlina.

H. Hamedani, *bez naslova*

jednu grupu ili stranku; sa svima se slaže, o svemu priča, a možda mu nešto leži na srcu o čemu se ne izjašnjava. Ukratko, njegova verska pripadnost nije sasvim jasna.' Vezir me upita: 'Vide li ti one poslanice?' rekoh: 'Da, videh, i neke od njih pokazah šejhu i svom profesoru Abu Sulejman Mantaki Muhammad bin Behram Sedžestaniju. On ih je uzeo na nekoliko dana, i vrativši mi poslanice, reče kako su ga veoma iscrpile a da nisu pružile ništa; bile su u okolini izvora ali nisu dospеле do vode, nisu mogle dokučiti postavljene cilje. Oni (Ihvanu-s-safa') teže da filozofiju i veru združe, dakle nešto što je praktično neizvodljivo i nemoguće. Pokušavaju da nauke kao što je logika ili prirodne nauke uključe u religiju iako je religija sasvim druga kategorija, vezana za otkrovenje. Mešanje ovih kategorija je prosto nemoguće.' Zatim navodi kako ga je Ibn Abas Bahari upitao: 'Šejhu, čime potkrepljuješ to da je spajanje filozofije i religije isključeno.?' Tu mu šejh dade neko objašnjenje."

Potom Kifti na par strana piše o Ihvanu-s-safa': u to vreme je islam bio pomešan sa neznanjem i zabludama, oni su hteli da očiste veru od tih stranputica i to uz pomoć filozofije, zato su i težili spajanju filozofije i religije.

Nasri: Iz Vašeg izlaganja nameće se zaključak da je jedan od razloga pojavljivanja Ihvanu-s-safa' politička situacija tj. korumpiranost prisutna u njihovo vreme. A drugi razlog je kulturna dimenzija tj. sama činjenica da su imali težnje i ciljeve zbog kojih su se i okupili i formirali jedno takvo udruženje. Doduše, bilo je još onih koji su bili nezadovoljni ondašnjom situacijom pa ipak nisu oformili nikakvo tajno udruženje u okviru koga bi definisali svoje ciljeve.

Kod Ihvanu-s-safa' primećujemo nagingjanje ka pitagorejstvu, platonizmu, neoplatonizmu sa prizvukom misticizma.

A ja bih Vas hteo pitati: šta su zapravo bili njihovi ciljevi?

Neki su smatrali da su oni imali političke ciljeve, a drugi su, opet, ubjeđena da su im bili važniji kulturni ciljevi, zarad kojih su i posezali za nizom političkih aktivnosti (tajno de-lovanje).

Naznačili ste da je jedan od njihovih ciljeva bio i spajanje religije i filozofije; živeli su u vreme raznih idejnih strujanja, pa su i oni, kao i uostalom i raznovrsne filozofske i skola-stičke škole, osećali da nemaju drugu mogućnost do da dovedu do ujedinjenja i saži-manja filozofije i religije. Sada bih ja vas pi-tao: da li da ovo uzmemo za njihov bazični cilj ili da razmotrimo mogućnost da za njih postoji i neki drugi cilj?

Istakli smo da su Ihvanu-s-safa' donekle sledili pitagorejska i neoplatoničarska učenja. Šta su to oni videli u njima što tu hteli da ukomponuju sa religijom, ako imamo u vidu činjenicu da su još neki islamski mislioci, Fa-rabi na primer, težili spajanju religije i filozo-fije, a ipak religiju nikada nisu dovodili u ve-zu sa postulatima pitagorejskog učenja?

Modžtabavi: Nastavljajući sa izlaganjem Abu Hijjana, Kifti citira vezirovu rečenicu: „Da li si ti ove poslanice pokazao Mukadasi-ju?” „Spomenuti Mukadasi, izgleda nije onaj isti koji je pripadnik Ihvanu-s-safa'. Abu Hij-jan reče: „Da pokazao sam mu, ali me ovaj izgleda nije smatrao dostojnim svog odgovo-ra. Sve dok ga jednog dana neko drugi nije naveo da odgovori, pa reče kako se religija sa filozofijom ne može mešati”. „Šerijat je me-dicina za bolesne, a filozofija medicina za zdrave; trud lekara za izlečenje bolesnika nije isto što i mere koje neko preduzima zarad očuvanja čovekovog zdravlja i sprečavanja nastanka bolesti, čak štaviše' sasvim su su-protni.” Potom Kifti kaže: „Ovde se Abu Hij-janov razgovor sa Ibn Sa'danom odužio, a kako ne nalazim za potrebno da to sve ovde izložim, vratimo se na ciljeve Ihvanu-s-safa'. Ovo treba razmotriti osvrćući se na njihovo versko opredeljenje koje nije baš rasvetljeno. Nije zasigurno utvrđeno da li su bili ismailije, šiiti isna a'shara ili nešto sasvim treće. Istraži-vači po ovom pitanju iznose razne stavove.

Henri Korben, recimo, je mišljenja da su oni bili ismailije jer su u svojim poslanicama puno prostora poklonili tekstovima unutaršnjeg, duhovnog karaktera i učenjima ismailija. A naročito zbog toga što su imamovo (hazreti Ali) učenje smatrali najvrednijim, upravo kao i ismailije, pridavali su mu veliku važnost i uvek su mu se vraćali.

I njihov savremenik, Kazi Abdu-l-Hibar, ukazuje na to da su Ihvanu-s-safa' bili ismai-lije. Kazanova je prvi orijentalista koji ih je smatrao ismailijama, što je i argumentima potkrepio.

Međutim, Stern tvrdi da nisu pripadali ismailijama, jer u svojim poslanicama kažu: „Nismo zagovornici davanja prednosti jed-nom učenju u odnosu na drugo.” Sva učenja su prihvatili i sve slušali otvorenog duha. Na-pisali su rečenicu kakvu ne možemo sresti u nijednoj drugoj knjizi: „Naše gledište i vera se razlikuje od svih ostalih, a u sebi sažima sve nauke i znanja.” Rečenica se nalazi u 4. tomu njihovih traktata gde se još i vidi njihov mo-to: „I znaj brate, mi se ne protivimo nijednoj nauci, ne ispoljavamo netrpeljivost prema ni-jednom učenju i ne odbacujemo nijednu knji-gu filozofa ili skolastika.”

Koliko god da se Ihvanu-s-safa' ne mogu svrstati pod neko posebno religijsko ili filo-zofsko učenje, ipak uticaj pitagorejaca je više nego očigledan. Od njih su preuzeli učenja o duši, metempsihozu i igru sa brojevima. Bro-jeve 4 i 10 su smatrali savršenim brojevima, jednakostranični trougao čija svaka strana ima 4 tačke, savršenim oblikom (geometrijskom slikom), a broj 4 su još i držali za broj pravde. Kasnije su ovo razvili: sreća-broj 7, brak-broj 5, ljubav- broj 6, i tako redom...

I sam Abu Hijjan Touhidi je onom veziru kazao: „Naišao sam na mnogo praznoverja u njihovim poslanicama”, i ' navodno, takva mesta je naznačio. Zatim ističe kako se ni prema jednoj temi nisu pravedno poneli, a neke su čak i ostavili nepotpunom.

Nasri: U njihovim poslanicama nailazimo na neka učenja šiiti, ponekad na neke reči ha-zreti rasulu akram (Muhammad), Ahle Bejt

(pripadnici Muhammadove porodice i loze) ili Amiru-l-mu'minin (imam Ali), gde i priznaju da skrivena znanja pripadaju samo Ahle Bejtu.

No, njihove poslanice ukazuju na povezanost sa ismailijama. Na primer rečenica: „Znaj brate, postoje neki od nas koji priznaju i mudrost našu i mudrost Ahle Bejta, ali nisu svesni našeg znanja i ne poimaju tajne naše mudrosti. Zbog toga negiraju naše postojanje i ne žele naš opstanak. I prema šiitima koji su isto što i mi, ispoljavaju prezir, neprijateljstvo i netrpeljivost.” Zar ovakvi primeri ne pokazuju da su oni bili šiiti!?

Modžtabavi: Većina istraživača su utvrdili da su oni bili ismailije ali u isto vreme postoje indikacije da se ne može kategorički tvrditi da li su imamije ili ismailije. Ihvanu-s-safa' su puno govorili o islamu i u svojim poslanicama se pozivali na kur'anske ajete. Na primer, prihvatili su kur'ansko tumačenje ma'da³, nasuprot šiitima imamijama koji su imali sasvim posebno učenje o istom. Ukratko, iako postoji jedinstvo u njihovim spisima, a i teme i metodi su im isti, ipak, nailazimo na neke reči na osnovu kojih se ne može striktno odrediti da su bili ismailije; uostalom ismailije su za razliku od Ihvanu-s-safa' prema svom verskom učenju imali kategoričan stav i ispoljavali su netrpeljivost prema ostalim učenjima. Zatim, delovali su tajno jer su imali neistomišljenike, a ne zato što su kao pripadnici ismailija proganjani od strane Abasida.

Neki misle da Ihvanu-s-safa' nikako nisu imali politički cilj jer eksplicitno kažu: „Mi ne težimo ovozemaljskom carstvu već onom uzvišenom, spajanju sa anđelima i onom svetu.” Njihov moralni postulat je da za onaj svet treba pročistiti dušu i živeti sa vrlinama do samog skončanja. Mi smo kao embrion koji se sprema za život na ovom svetu. Tako se i mi pripremamo za život na onom svetu i to sticanjem vrlina.

Zbog svega ovoga, baš kao što i tvrde Abu Hijjan Touhidi I Zendžani, ne treba ih svrstati pod neko posebno učenje.

A tajno su delovali da ovi tekstovi ne bi dospeli u ruke neznanica koje bi ih optužile za jeres.

Unutar njihovog udruženja postojali su rangovi i posebni nazivi za njih. Između 15 i 30 godina starosti bili su iskušenci koje su nazivali braćom dobročinstva, bili su čiste duše i lako su sticali znanja. Slede braća dobročinitelji i puni vrlina između 30 i 40 godina a predstavljaju rang više. Zatim, velika učena braća, koja su smatrana čuvarima Božanskog zvona i kako sami kažu bili su takvi ljudi koji se i svom neprijatelju blagim tonom obraćaju. Poslednji rang čine mudraci koji su spoznali bit stvari, navodno, videli su raj i osetili Sudnji dan. Oni su stariji od 50 godina.

Dakle Ihvanu-s-safa' su imali hijerarhijsku strukturu, kao i njihov uzor pitagorejci.

Svoj filozofski metod preuzeli su od pitagorejaca, Platona, Aristotela, neoplatoničara, naročito Plotina. Osim Grka oslanjali su se i na ideje Indijaca, Iranaca, Vavilonaca i sabejca. Dokaz koji ih dovodi u vezu sa sabejcima je hermeneutički metod koji su i Ihvanu-s-safa' koristili. Problem Hermesa je u stvari jedan simbol. U grčkoj mitologiji Hermes je hrabri i odvažni Zevsov sin kome je Apolon, zamenivši svoju strelu za njegovu frulu, podario moć predskazivanja. Međutim, Hermes je doista postojao: jedan je Idris, prorok koji je po predanju podučavao matematiku, račun i geometriju; drugi je Hermes vavilonski, učenik Pitagore od koga je matematiku i filozofiju naučio; i treći Hermes upućen u medicinu i hemiju.

Ukratko, učenje sabejaca predstavlja mešavinu mitraizma i hermeskog učenja. Ismailije su kao njihovi savremenici preuzeli neka učenja od njih.

Nasri: Dakle, bili su podeljeni na 4 grupe: 1 - iskušenci stari između 15 i 30 godina, oštromni i čiste nutrine; 2 - poglavari 30-40 g.; 3 - u rangu kraljeva 40-50 g. i 4 - stariji od 50 g., savršeni i prema sopstvenom kazivanju imali su moć vaznesenja i bili spremni na njega.

Ovde bi valjalo reći nešto i o njihovim poslanicama. Neki istraživači su ih podelili na četiri grupe: poglavlje o matematici, koje obuhvata 14 poslanica; poglavlje o prirodnim naukama, 17 poslanica; 10 poslanica o razumu i duši i 11 poslanica o skolastičkim pitanjima. Postoje još 2, dodatne: jedna kao predgovor i druge u vidu sadržaja.

Modžtabavi: Prvo, poslanice su napisane u intervalu između 350.g. i 370.g. po hidžri, što je potvrdio i njihov savremenik Abu Hijjan. Jedan od očiglednih dokaza da je pisanje dovršeno 370. g. su pesme Mutenabija (preminuo 354. g.), koje se nalaze u poslanicama. U Španiji je ove traktate promovisao Mudžriti (umro 395. g.) a širokim narodnim masama ih je predstavio sam Abu Hijjan.

Među poslanicama se nalazi i dodatna, pedeset i druga, koja predstavlja pregled i rezime svih ostalih. Zapravo, ona je bila enciklopedija znanja i nauka tog vremena. Ihvanu-s-safa' su sebe smatrali sposobnim da pruže ono što je bilo predmet tolikih stremljenja istinskih filozofa – veći deo znanja i nauke.

Proroke su smatrali najvećim filozofima i mudracima. Potvrdili su svojstvo proroka ululu-l-a'zm⁴ – Noje, Avram, Isus, Mojsije i Muhammad, s tim da su poslednjem dali najznačajnije mesto; on je imao i proročanstvo i kraljevstvo, zbog čega je muslimanima i dato da budu srećni i na ovom i na onom svetu.

Zatim, učenje imama (Alija) su smatrali svetim, a spominju i njegove naslednike kao svetu lozu, što je samo po sebi dokaz da su bili ismailije.

Po njima, nije sveto čovekovo znanje, već učenje imama, pa je shodno tome, i uzvišeni je od stare mistike i gnoze.

Čoveku su potrebna i znanja kao sto su fikh⁵, Kur'an i hadis. Reč hikmat više su upotrebljavali od reči filozofija.

Ihvanu-s-safa' su se ursedsredili na četiri vrste nauka:

1. matematiku, koju su podelili na 5 grana: aritmetika, geometrija, astronomija, geografija i muzika;

2. logiku, koja u potpunosti predstavlja Aristotelove postulate: isagogija, kategorija, barierminas (teza, antiteza), analiza, koju je i sam Aristotel nazivao logikom, analitika 1 i 2, od kojih je prva o zaključivanju po analogiji, a druga o dokazu; potom, pet veština, jedna je već spomenuto dokazivanje, a ostale četiri su: dijalektika, retorika, poetika i sofistika;

3. sedamnaest poslanica o prirodnim naukama, koje su podeljene na nekoliko delova: 1 – fundamentalije tj. poznavanje forme, materije, kretanja, vremena i mesta; 2 – o nebu i zemlji tj. o planetama; 3 – o postanku i nestanku, tj. poznavanje ishodišta stvari i 4 elementa od kojih nastaju minerali, biljke i životinje; 4 – nauka o duši (psihologija);

4. metafiziku i teologiju u užem smislu, u koju su čak uključili i politiku i pitanje ma'da; teološke nauke su podelili u 3 grupe: nauka o spoznaji Boga i Njegovog jedinstva, nauka o telesnom, politika, a svaka od njih može biti teorijska i praktična, koja nema aristotelovski smisao već su je opisali kao proizvodnju, „svako treba da nauči neki zanat za sticanje prakse i veštine.“

Nasri: Postoji nekoliko izvora njihovih ideja: knjige mudraca i filozofa, Božanske knjige (oslanjali su se i na Bibliju i Tevrat), i zakoni prirode i zakoni duše.

U vezi sa njihovim filozofskim idejama nameće se nekoliko pitanja. Da li su imali neku specifičnu definiciju filozofije ili ne? Jesu li uneli neke inovacije u svoje filozofsko učenje ili su ga bazirali samo na pozajmljivanju stavova drugih? Da li su govorili o empirijskoj filozofiji koja je jedna od grana u podelama grčke filozofije?

Modžtabavi: Za rasvetljavanje filozofskog načela i učenja Ihvanu-s-safa', najbolje je da krenemo od Vašeg prvog pitanja. Dakle, filozofiju su definisali ovako: „filozofija predstavlja na svom početku ljubav prema znanju, na sredini, poznavanje suštine bića i to putem čovekovog strpljenja, i na kraju, reči i dela koja su u skladu sa naukom“.

Human Bastanfar, bez naslova

Treba istaći da nasuprot stavu filozofa, filozofiju nisu delili na teorijsku i empirijsku, već su pitanja ove dve grane mešali.

Teme kao što su moral, vaspitanje, vera i šerijat su razmatrali u okviru teologije u užem smislu. Nauku su podelili na matematiku, logiku, prirodne nauke, teologiju, realije (10 poslanica) i teologija u užem smislu (10 poslanica). O teologiji u širem smislu govorili su vrlo malo, a i ovom prilikom možda je bolje da se zadržimo na znanju i nauci i na tome šta su izvori znanja. U njihovom učenju epistemologija ima 3 načela: 1 – osećaj (5 čula) 2 – razum i rasuđivanje koji kreiraju stvari i predmete, manifestovane u formi nauke. Onda kada razum ne može da dopre do suštine stvari i prikaže istinu onakvom kakva doista jeste, pribegavaju sledećem principu, 3 – unutarnji princip tj. put pojedinačnog sticanja znanja – učenik od svog učitelja koji je, opet svoje znanje stekao od imama, imam od Proroka, a izvor Prorokovog znanja je Sam Gospod. Ovim putem se čoveku otkriva potpuna istina.

O metafizici u širem smislu nisu puno toga rekli. Primera radi, govorili su o materiji i formi, vremenu i mestu kao nezavisnim realijama, koje je i Aristotel razmatrao. Aristotel o vremenu kaže: „Ako ne bi postojao čovek da beleži kretanje, onda za njega vreme ne bi ni postojalo.” Prema učenju Ihvanu-s-safa' vreme je mera kretanja, ali o samom kretanju imali su nešto realnije ideje. Raspravljali su o vrstama i modalitetima kretanja: mesno, kvalitativno, kvantitativno i transportno; kretanje u užem smislu podelili su na kvalitativno, kvantitativno i mesno.

Raspravljali su i o kauzalitetu, o tvornom uzroku, od koga nastaju stvari i o formalnom, koji ih oblikuje. Na primer, sto, stolica i vrata su napravljeni od drveta, ali se razlikuju po formi. Dakle, istina stvari je u njenoj formi i aktivnom uzroku koji stvara: stolar koji pravi sto je krajnji tj. aktivni uzrok nastanka tog stola. Svi ovi postulati su u suštini aristotelovski. No, metafizika u užem smislu kod njih je mnogo opširnija.

Nasri: U metafizici u užem smislu nemaju nekih posebnih inovacija, daju samo definiciju filozofije što pokazuje da su zainteresovani više za empirijski aspekt. U epistemološkim raspravama smatraju da je um ograničen i ne može spoznati neke stvari; ne može da pojmi Sveto Biće Božansko, umne predstave, svet bestelesnih bića, počelo univerzuma i uzrok njegovog nestajanja. Zbog svega ovoga, mišljenja su da čovek treba da veruje u otkrovenje i Poslanika jer je on neporočan, nepogrešiv i mnogo istine dokučuje.

Kakvo je bilo njihovo viđenje teologije u užem smislu i kako su komentarisali pitanje jedinstva (to da je Jedan) Boga?

Modžtabavi: U teologiji u užem smislu ne slede Platona, već su pod uticajem neoplatoničara, a posebno Plotina, s tim da su negde i odstupili od njegovog učenja. Oni Plotina zapravo nisu poznavali, ali su se domogli njegovih postulata, preko knjige „Osologija” (rezime Eneada – devetostrukog mnoštva), koja je pripisana Aristotelu. Plotin u ovoj knjizi kaže da je prauzrok Bog iz Koga proističe ovaj svet i to putem emanacije bića. Dakle, svet nastaje iz Apsolutnog Jednog uz pomoć medijatora, jer ne može direktno iz Njega da proizide. Prva emanacija je aktivni tj. univerzalni um, zatim sledi univerzalna duša koja stvara prirodu, i na kraju materija i pramaterija od kojih u gornjem svetu potiču nebeska tela, a u donjem 4 elementa. Plotin je govorio: „Sve stvari potiču od Boga Koji je Najviše Biće”. On tvrdi da se emanacija odvija bez volje i izbora: „Miris parfema, bez izbora, od parfema potiče, i svetlost Sunca od Sunca, i izvor koji izvire i puna čaša koja se preliva ...” Bog stvara, ali je Sam Uzvišeniji od stvorenja. Kasnije su Plotinovi sledbenici ovo pretočili u pitanje o emanaciji. I Ihvanu-s-safa' su verovali u emanaciju, ali uz prisustvo volje i izbora „emanacija je kao govor, proistekao od govornika i to njegovom slobodnom voljom”. Plotin tvrdi da Sunce neizbežno zrači svetlost i miris se neminovno širi, a oni kažu da svet i njegovo poticanje, nisu poput Sunca i svetlosti, već poput govora i govornika

koji bira način govora, i bez koga govor ne može ni nastati, „ne treba da mislimo da Allah stvara svet mimo Svoje volje kao Sunce svetlost“.

Dakle, Stvoritelj je Prvo Biće, Bespočetan, Večan i Njegovi atributi se nikako ne smeju meriti i upoređivati sa čovekovim osobinama. Sledstveno tome, nijedna otkrivena religija ne može propovedati da se emanacija sveta odvija mimo Božje volje (pritom su imali na umu i religiju i religijska učenja).

Nasri: Zapravo, može se reći da je njihov filozofski pogled na svet obeležen emanacijom i neoplatoničarskim duhom.

U okviru rasprave o Božjem Biću govore i o broju jedan. Najvažniji atribut Božjeg Bića je Njegova jedinstvenost. A broj 1, pošto svi brojevi od njega potiču, ima prvenstvo i počast u odnosu na sve ostale.

U svojim raspravama o Bogu, u kojima su, takođe, bili nadahnuti pitagorejcima i neoplatoničarima, tvrde da Bog nije ni individualna forma, već poseduje jedinstven identitet.

Da li su i po pitanju univerzalnog uma i univerzalne duše bili pod uticajem predhodnih mislilaca?

Modžtabavi: Da, baš kao što ste rekli, zahvaljujući arapskim i sirijskim prevodima koristili su neoplatoničarske ideje. Verovali su da je prva emanacija Jedan, s tim da nije po sredi broj 1, jer posle Apsolutnog Jednog ne dolazi ništa drugo što Mu sledi (kao što je to slučaj kod broja 1). Univerzalni um u sebi sadrži i jedinstvo ali i dva vida, drugim rečima, iako je jedinstven, u njemu postoji i mnoštvo, s tim što to nije ono mnoštvo koje u stvarnom svetu postoji. Dakle, prva emanacija je um, kome je Bog podario večnost i iz koga proističu forme i istine stvari. Dalje se iz njega emanira univerzalna duša, koja se odlikuje mnoštvom; zatim iz duše priroda, sačinjena od materije i kretanja. „Duša je izašla iz doma svog oca, kako bi pokazala svoju nezavisnost, ali u isto vreme želi da mu se vrati (ocu- tvorcu)“, kaže Plotin u već spomenutoj knjizi.

Na ovoj planeti od duše potiču 4 elementa; sa pojavom 4 elementa nastaje pitanje postanka i nestanka; poretkom 4 elementa nastaju stvorenja. Istu ulogu ima i ljudska duša: telo koristi kao sredstvo i daje mu funkciju.

Ihvanu-s-safa' su bića podelili na: duhovna, koja um poima, i telesna, koja čula percipiraju. U duhovna bića spadaju: 1- pramaterija (duhovna je jer nema potvrdu u spoljnjem svetu, jer se oslikava u duši), 2- duša, jednostavne suštine, aktivna i puna znanja, pa od nje potiču i delanje i nauka, 3-um, jednostavne suštine, spoznaje suštinu stvari i sa svim je odvojen od tela.

Nasri: Oni svet dele na: telesni- univerzum u kome se nalaze planete i tela, i duhovni- svet bestelesnih bića, koji je pasivan i u kom se nalaze univerzalna duša, pramaterija i više forme. Duhovni svet Bog je stvorio od jednom, a telesni postepeno. Aktivni um je prvo biće emanirano od Boga (na osnovu čega su i postavili teoriju o emanaciji), a iz njega se emanira takozvani pasivni um koji je ustvari univerzalna duša.

Kako su, po Vama, definisali odnos između ljudske i univerzalne duše?

Modžtabavi: Iz univerzalne duše nastaje duša koja ima 3 manifestacije:

1 – Biljna duša koja je izvor ishrane, razvoja i rasta biljaka (svakako i čovek i životinje uzimaju učešća u ovoj duši);

2 – Životinjska duša koja ima sposobnost oseta, kretanja i donekle, razmišljanja i memorisanja. Sama ide u potragu za hranom i prepoznaje svoj plen;

3 – Ljudska duša, koja poseduje sve osobine predhodne dve, ali i razum koji otkriva i nematerijalno.

Dakle naši osećaji i mašta od duše potiču.

Naredno pitanje o kom bi trebalo proslaviti je pitanje delanja.

Nasri: Da li su Ihvanu-s-safa' imali neki specifičan stav o etici, da li su osim purifikacije duše i teorija predhodnih mislilaca imali i neki novi stav?

Modžtabavi: Da, izneli su i neke nove postavke o etici. Mutezalije su se interesovali za teorijski aspekt etike, sufije samo za praktični, a lhvanu-s-safa' su sjedinili i teorijsku i praktičnu: u kojoj situaciji i na kom mestu treba primenjivati darežljivost ili hrabrost; međutim, ako se ova teorija ne sprovede u delo, sama za sebe nema nikakvog značaja.

I još, raspravljali su o duhovnoj katarzi, asketizmu, Božjoj milosti i približavanju Bogu. Interesovali su se i za socijalna pitanja.

Veliku pažnju pridavali su pitanjima individualne etike: uzdržanost, milost, predaja i približavanje Bogu. Shodno tome, sticanje vrlina za potonji život smatrali su veoma važnim: „Svaka vrлина koja vodi ka budućem životu je vrlo važna a ovaj svet je bezvredna roba pa čovek ne sme potpasti pod uticaj strasti i pohote.” Učenje i vaspitavanje njihovo je okrenuto stizanju do blagodeti zagrobnog života. Smatrali su da je jedna od najvažnijih uloga učitelja davanje uputstava za postizanje večnog života na onom svetu.

Pitanje sreće, posebno blagodeti onog sveta, smatrali su veoma važnim, pa su tako ljude podelili na:

- one, koji su srećni i na ovom i na onom svetu, i plodove prirode ovog sveta koriste samo onoliko koliko je neophodno, ne kaljaju sebe grehom, ne traže mnogo i svoju dušu pročišćuju;
- one koji su u životu srećni, ali pošto su mnogo zahtevni (hrana, odeća ...) i ne mare za onaj svet, u budućem životu nisu srećni;
- one koji su na ovom svetu nesrećni, ali pošto su ipak zadovoljni i pokorni volji Božjoj, u potonjem životu bivaju nagrađeni za svoja dela;
- one koji su nesrećni i u ovom i u budućem životu, jer na ovom svetu čine grehove i ne sputavaju sebe zarad onog sveta.

Nasri: Trebalo bi prokomentarisati i političke stavove lhvanu-s-safa'. U suštini, čoveka su prihvatili kao društveno biće. Polazeći od stava da je Božanska mudrost čoveku po-

darila mnoge sposobnosti, politiku su podelili u 5 grupa: 1- proročanska politika koja poznaje vrednosti poštenja i lepih običaja; 2- kraljevska politika, koja savesno čuva šerijat i oživljava Božansku tradiciju, ona predstavlja imperativ vrlina i zabranu činjenja greha; 3- javna politika koja upravlja zajednicom i reguliše gradska pitanja; 4- posebna politika, prevedeno na savremenu terminologiju, predstavlja „upravljanje” prijateljima, potomcima i porodicom; 5- individualna politika, koja podrazumeva pitanja etike i čovekovog približavanja savršenstvu.

Da li su i o politici imali neke specifične stavove?

Modžtabavi: U političkim pitanjima bili su pod uticajem Platona i Aristotela. Mišljenja su da svaki čovek ima svoje potrebe, a kako ih ne može sve zadovoljiti, neophodna je podela rada, što pokazuje da ljudi imaju potrebu jedni za drugima. Međutim, u raspravi o vlasti zastupaju stav da se čovek treba povernuti svom vođi, da treba da mu pomaže i saraduje sa njim. Ali čovek mora i da motri na sebe i da ispunjava svoju misiju- da čini dobra dela i da želi dobro drugima.

Nisu verovali u specifične vidove vlasti, poput demokratije.

Puno su govorili o svojstvu vlasti: ljudi su njeni podanici, pa ako je vlast dobra i oni postaju dobri. Ljude treba vaspitavati, što je funkcija kulture. Poput Platona, politiku su koristili samo zarad etike. A okosnica i stecište njihovih ideja je vaspitanje.

- 1 Šiitske sekte.
- 2 Broj 12, a ovde se misli na šiite koji priznaju 12 imama.
- 3 Dan ustajanja iz mrtvih Sudnjeg dana.
- 4 Proroci kojima je religija direktno od Boga otkrivena.
- 5 Nauka o šerijatskom pravu.

prevela
Danojla Barjaktarović

Intelektualni značaj duhovnog dijaloga Srbije i Irana

mr Seid Halilović

Imenom Uzvišenog Boga

Najpre se zahvaljujem cenjenom direktoru Muzeja, gosp. Pušici, uvaženim gostima i svima vama koji ste se, eto opet, posle dve godine, odazvali našem pozivu da danas, naravno ukratko, razmotrimo intelektualnu važnost duhovnog dijaloga Srbije i Irana. Poštovani ataše, gosp. Vafai je već napomenuo da je naša današnjica okarakterisana velikom najezdom modernizma i postmodernizma; to u nama podstiče intenzivno zalaganje da očuvamo svoju toliko važnu duhovnost, duhovnost koja je i te kako uprisutljena u svim dimenzijama intelektualnog, društvenog i političkog života naše zemlje Srbije i Irana. Bilo bi suvišno da vama govorim o velikom značaju vitalnosti te dve vrste duhovnosti, pravoslavne i iransko-islamske, što za sobom povlači ozbiljnu netrpeljivost, koja razdvaja ta duhovna znamenja od celokupnog ciklusa modernizma i postmodernizma. Naravno, ovim rečima nipošto ne želim da aludiram na neopravdano sukobljavanje sa procesom modernizacije i sa bilo kakvim oblikom napretka tehnologije, već inzistiram na nužnosti suprostavljanja onome što jeste filozofija modernizma. Ustvari, upravo iz te filozofije modernizma proističe sve ono što danas nanosi tolike bolove nama i svima onima koji priželjkuju da njihova duhovnost uvek ostane duboko ukorenjena u njihovu individualnu i kolektivnu bit.

Osvrnuću se na najbitniju odliku filozofije modernog sveta i formulisati je kao nešto što ću reći da je razbaštinjenost filozofske misli od duhovnosti i institucije svetoga. Filozofija modernog sveta se tako suprostavlja svim vrstama duhovnosti, da i ne govorimo o pravoslavnoj ili iransko-islamskoj duhovnosti, podržavajući i sve ove netrpeljivosti na političkom

planu, netrpeljivosti sa kojima se susreću ponajviše ili isključivo društva Srbije i Irana!

Posle renesanse, onda kada je modernim zapadnim društvom zavladao novi filozofski svetopogled, bilo je prirodno očekivati da se izgubi taj osećaj onoga što jeste duhovno. Da bi malo preciznije objasnio tu problematiku, opravdano ću se nadovezati na moj govor od pre dve godine, e da bi pokazao kako to jeste jedan ciklus predavanja sa, naravno, malo većim razmakom, a kao što je i poštovani direktor Muzeja nekoliko puta na tome inzistirao; onda sam, ako se sećate, govorio o ontološkoj hijerarhiji univerzuma i njegovim trima različitim dimenzijama, gde se na najnižem stupnju nalazi naš materijalni, odnosno fizički svet, kojega nadilazi imaginalni svet. Kada kažem imaginacija, to više nije mašta ili uobrazilja koja ostaje bez ikakve intelektualne potpore; to je imaginalni svet koji, ustvari, jeste realan svet, svet matematičkih bića. I na kraju, nalazimo se u svetu intelekta, kojeg sam onda nazvao svetom arhandela.

Čitava problematika zapadnog sveta, onda kada je, posle renesanse, modernizam zavladao njime, utemeljena je na činjenici da je nova filozofija uspela da eliminiše metafizičku stvarnost onog središnjeg sveta, to jest mundus imaginalusa. Taj svet više ne postoji u modernoj filozofiji, gde se susrećemo samo sa materijalnim svetom i sa svetom intelekta, koji je, takođe od sada, svet filozofskog razumevanja, a ne više Umovanja. Prvi i neizbežni rezultat ove vrste filozofije na polju razumevanja religijskih načela jeste religijski ekstremizam koji našem modernom društvu na Zapadu i na drugim mestima nanosi i te kako velike poteškoće. Religija je redukovana na materijalni svet, budući da filozofija modernizma i postmodernizma nama, jednostavno, ne dozvoljava da razmišljamo o imaginalnom svetu,